

Edilgen Yapılı Cümlelerde Gramatikal İlişkiler: Tuva Türkçesi Örneği

Grammatical Relations in Passive Sentences: The Example of Tuvan Turkish

Tuğba SARIKAYA AKSOY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, Ankara, Türkiye

Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of
Literature, Department of Contemporary Turkish
Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye

Açıklama: Bu çalışma, 2025 yılında Gazi
Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde
tamamlanan *Tuva Türkçesinde Çatı*
(*Karşılaştırmalı Bir İnceleme*) başlıklı doktora
tezinden türetilmiştir.

Explanation: The study is based on the doctoral
dissertation entitled *Voice in Tuvan Turkish (A
Comparative Study)*, submitted to the
Graduate School of Education at Gazi
University in 2025.

Geliş Tarihi/Received 17.02.2025
Revizyon Talebi/Revision 09.05.2025
Requested
Son Revizyon/Last Revision 15.05.2025
Kabul Tarihi/Accepted 18.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 28.05.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Tuğba Sarıkaya Aksoy
E-mail: tugba.sarikaya@hbu.edu.tr

Atıf: Sarıkaya Aksoy, T. (2025). Edilgen
yapılı cümlelerde gramatikal ilişkiler:
Tuva Türkçesi örneği. *Comparative
Turkish Dialects and Literatures*, (7), 38-
46.

Cite this article: Sarıkaya Aksoy, T.
(2025). Grammatical relations in passive
sentences: The example of Tuvan
Turkish. *Comparative Turkish Dialects
and Literatures*, (7), 38-46.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Edilgenlik, özneye yönelen ve özneyi etkileyen eylemlerden oluşan bir kategoridir. Edilgenlik sadece biçimbirimlerle değil, aynı zamanda sözlüksel ve sözdizimsel işaretleyicilerle de ifade edilir. Bu çalışmada, Sibirya grubu Türk lehçelerinden biri olan Tuva Türkçesinde sözdizimsel edilgenlik işaretleyicileri tespit edilerek bu cümlelerdeki gramatikal ilişkiler *işlevsel dilbilgisi* kuramına göre incelenmiştir. Buna göre Tuva Türkçesinde edilgenliğin *çandır* “tarafından”, *arkaik temel edilgen yapılar* ve *etken görünümlü edilgen yapılar* olmak üzere üç sözdizimsel işaretleyicisi olduğu tespit edilmiştir. Tuva Türkçesi edebî metinlerinden seçilen örneklem doğrultusunda bu sözdizimsel işaretleyicilerin olduğu cümlelerde cümlenin yüklemi ile tümleci arasında ve cümlenin yüklemi ile öznesi arasındaki gramatikal ilişkilerin yalın hâl, yönelme, bulunma, çıkma hâli ve iyelik eki ile sağlandığı görülmüştür. Bu çalışma, Tuva Türkçesinde sözdizimsel edilgen yapı cümlelerde gramatikal ilişkilerin nasıl geliştiğini göstermek ve alandaki eksikliği gidermek amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: çatı, edilgenlik, gramatikal ilişki, Tuva Türkçesi

ABSTRACT

The passivity has a category of actions directed at the agent and affecting the agent. Passivity has expressed not only by morphemes, but also by lexical and syntactic markers. In this study, syntactic passivity markers in Tuvan Turkish, one of the Siberian group Turkish dialects, have been identified and grammatical relations in these sentences have been analysed according to the theory of *functional grammar*. Accordingly, it has been determined that there are three syntactic markers of passivity in Tuvan Turkish: *çandır* ‘by’, *archaic basic passive constructions* and *passive constructions with active appearance*. Based on the sample selected from Tuvan Turkish literary texts, it has been observed that in sentences containing these syntactic markers, the grammatical relations between the predicate and the complement of the sentence and between the predicate and the subject of the sentence have been provided by the nominative, dative, locative, ablative and possessive suffixes. This study has been prepared to show how grammatical relations develop in sentences with syntactic passive structure in Tuvan Turkish and to fill the gap in the field.

Keywords: voice, passivity, grammatical relations, Tuvan Turkish

Giriş

Tuva Türkçesi, Türk lehçelerinin Kuzeydoğu grubunda Altay, Hakas, Şor, Tofa, Çulım ve Saha Türkçesiyle birlikte Sibirya grubu Türk lehçeleri içindedir. Bu çalışmada, Tuva Türkçesinde sözdizimsel edilgenlik işaretleyen cümlelerde gramatikal ilişkilerin nasıl olduğu incelenmektedir.

Çatı; zaman, görünüş ve kip/kiplik ile ilgili eylemin sözlüksel olarak da incelendiği bir gramer kategorisidir. Ayrıca çatı eylemin biçimbirimsel bir değişimi olarak da görülür. Eylemin özne, nesne ve tümleçler ile olan ilişkisi çatı kategorisinin temelini oluşturur. Araştırmacılar tarafından çatı için farklı tanımlama ve sınıflandırmalar yapılmıştır. Çatının edilgen, ettirgen, dönüştürücü ve işteş çatı türleri olduğu daha çok kabul edilen bir sınıflandırmadır.

Dünya dillerinde ve Türk dilinde çatı kategorisi üzerine oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda her bir araştırmacının farklı yöntemler doğrultusunda çatıyı inceledikleri ve tartıştıkları görülmektedir. Türk dilinde konuyla ilgili yapılan çalışmalar daha çok çatının biçimbirimsel düzlemde incelendiği çalışmalardır. Ancak son yıllarda yapılan çok az çalışmada çatının bağlam üzerinden de incelenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu çalışma ile çatı kategorisinin bir türü olan edilgenliğin sözdizimsel yönü ele alınarak cümledeki gramatikal ilişkilerin tespit edilmesi ve alana katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada öncelikle edilgenlik hakkında bilgi verilecek; ardından çalışmanın kuramsal çerçevesi ve yönteminden bahsedilecektir. Çalışmanın inceleme bölümünden önce Tuva Türkçesinde edilgenliğin nasıl yapıldığı anlatılacak ve inceleme bölümü olan sözdizimsel edilgen cümlelerde gramatikal ilişkiler (1. çandır “tarafından”, 2. Arkaik temel edilgen yapılar, 3. Etken görünümlü edilgen yapılar) edebî metinlerden seçilen örnekler temelinde ayrıntılı bir şekilde incelenecektir

Edilgenlik

Bir gramer kategorisi olarak *edilgenlik* (passivity) sadece özneye yönelen ve özneyi etkileyen eylemlerin oluşturduğu bir kategoridir. Bu durumda bir cümlede “öznenin belirlenmesi” önemli bir rol taşımaktadır. Edilgen eylemlerin öznesi, olma ve yapma bildiren bütün eylemler olabilir. Edilgenlik, kılıcıya karşılık gelen öznenin taşıdığı tematik bir role ve nesnenin taşıdığı tematik bir role sahip olmayan etkilenen bir üyeye sahiptir (Klaiman, 1988, s. 26). Batı dilbiliminde edilgenlik sıklıkla geçişlilik terimiyle beraber ele alınmaktadır. Araştırmacıların çoğu edilgenleşmeyi bir dönüşüm süreci olarak kabul ettiğinden, bu sürecin gerçekleşmesi için etken bir cümlede geçişli olması gerekir. Edilgenleşme süreci *indirgeme* (demotion) ve *yükselme* (promotion) olmak üzere iki aşamaya sahiptir. *İndirgeme*, etken yapıdaki bir cümlede öznesinin edilgen yapıda cümleden silinmesi, *yükselme* ise etken bir cümlede özne olmayan bir üyenin edilgen cümlede özne konumuna yükselmesidir (Siewierska, 1986, s. 44; Klaiman, 1988, s. 26; Crystal, 2008, s. 353).

Dilbilimsel olarak edilgenlik, bir cümlede etkilenen (nesne) konumunda olan bir üyenin kılıcı (özne) üye konumuna yükselmesidir. Bu olay gerçekleşirken eylem çeşitli edilgenlik biçimbirimlerini alabildiği gibi herhangi bir edilgenlik biçimbirimi almadan da edilgen yapılabilir ve edilgenlik işlevi taşıyabilir (Sarıkaya Aksoy, 2021, s. 129).

Türk dilinde edilgen bir cümle içinde öznenin varlığından bahsedilmese de derin yapıda mutlaka bir özne vardır (Üstünova, 2012, s. 8). Çünkü cümle içinde edilgenlik biçimbirimini almış bir eylem ya edilgenlik ya da öznesizlik (meçhullük) ifade eder. Geçişsiz eylemlerden edilgen yapılar türetildiğinde *kişisiz edilgen yapılar*, geçişli eylemlerden edilgen yapılar türetildiğinde *kişili edilgen yapılar* ortaya çıkar (Özsoy, 1990, ss. 52-53; Taneri, 1996, s. 47).

Dünya dillerinde edilgenlik, tipolojik (Shibatani, 1988), biçimsel (Chomsky, 1957, 1993; Bybee, 1985; Dahl, 1985), sözdizimsel (Givón, 1988) ve işlevsel (Dik, 1979, 1989; Keenan & Dryer, 2006) yaklaşımlara göre ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Türk dilinde ise konuyla ilgili son yıllarda yapılan çalışmalarda edilgenliğin biçimbirimsel yönü yanında sözdizimsel ve anlam bilimsel yönlerine de yer verilmeye başlanmıştır (Özsoy, 1990; Sezer, 1991; Taneri, 1996; Demircan, 2003; Barutcu Özönder, 2024).

Kuramsal Çerçeve

Çalışmanın kuramsal temelini *işlevsel dilbilgisinin* ortaya koyduğu temel ilke ve kavramlar oluşturur. *İşlevsel dilbilgisi*, 1978 yılında Simon C. Dik tarafından geliştirilen dilin doğasına işlevsel açıdan bakmaya dayanan genel bir kuramdır. Bu kuram Chomsky’nin *üretici dönüşümsel dilbilgisi* kuramına dayanır. *İşlevsel dilbilgisi* yapıda değil bağlamda görülen yüklem ile cümledeki diğer öğeler arasındaki ilişkiye dayanır. Dili daha geniş açıdan ve edimsel olarak işleyen bir kuramdır. Dilin dilsel ifadelerini tipolojik, psikolojik ve edimsel açıdan yeterli biçimde tanımlamaya ve açıklamaya çalışır (Dik, 1989, ss. 12-16). *İşlevsel dilbilgisi* işlevi anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel düzlem olmak üzere üç düzlemde inceler. Bu çalışmada Tuva Türkçesinde edilgenliğin sözdizimsel düzlemde ifade edildiği cümlelerde hangi gramatikal ilişkiler içinde olduğu tartışılmıştır.

Gramatikal ilişkiler (grammatical functions), fiiller, isim ve isim öbekleri, sıfatlar, edatlar ve bunların isteme bağlı yönettiği cümle unsurları arasında bulunan yapısal bir ilişkidir. Gramatikal ilişkiler fiilin belirlediği yapısal ölçütlere göre belirlenir ve Türkçede durum ekleriyle ifade edilir. Her durum ekli unsur bir yapı unsurudur ve fiilin gerek duyduğu zorunlu veya seçimli tamlayıcılardan biridir. Cümledeki unsurları arasındaki yapısal ya da gramatikal ilişkileri belirleyen durum ekleri öğelerin belirlenmesinde en önemli ölçüttür (Jakendoff, 1972, s. 25; Doğan, 2010, s. 227).

Dilbiliminde gramatikal ilişkiler, bir cümledeki isim grubunun fiille olan ilişkisidir. Gramatikal ilişkilerde en önemli kavramlar *özne* ve *nesne*’dir. Ayrıca *dolaylı tümleş* de gramatikal ilişkilerde önemlidir (Trask, 1993, s. 112). Özne, nesne ve dolaylı tümleş yüklemle olan ilişkilerinde tamamen sözdizimsel ilişkileri gösterir ve bazı gramatikal değişimlerde (edilgenlik, ettirgenlik, dönüşlülük vb.) önemli rol

oyunlar. Bu kavramlar ayrıca farklı anlamsal rolleri de ifade eder. Dolayısıyla durum ekleri ile anlamsal roller arasında bağ olduğunu söylemek mümkündür. Cümlelerin öğelerinin belirlenmesinde anlamsal rol yani işlev ön plandadır. Ancak anlamsal rollerin kaç tane olduğu konusunda birlik olmadığı görülmektedir. *Edici, etkilenen, deneyimci, alıcı, hedef, araç, yer, kaynak* vb. anlamsal rollerden söz edilir (Van Valin, 2001; Givón, 2001, s. 108; Erdem, 2006, s. 525). Bu çalışmada sadece cümlelerin öğeleri arasındaki gramatikal ilişkilerden bahsedilecektir.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak doküman/metin analizi yönteminden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda Tuvaca roman, hikâye, masal vb. edebî türlerin yanı sıra Tuvaca gramerler, ders kitapları ile Tuvaca-Rusça, Rusça-Tuvaca sözlükler çalışmanın veri tabanını oluşturmaktadır. Bu veri tabanından taranan örneklem neticesinde edilgenliğin sözdizimsel yaklaşımına uygun örnekler tespit edilmiştir. Bu örnekler üzerinden sözdizimsel edilgenliği işaretleyen cümlelerdeki gramatikal ilişkilerin nasıl olduğu irdelenmiştir. Konu ile ilgili örneklem, öncelikle gramatikal olarak bölümlere ayrılmış, ardından Türkiye Türkçesine aktarılmış ve örneğin alındığı eserin kısaltması ve sayfa numarası da belirtilmiştir.

Tuva Türkçesinde Edilgenlik (Kaçığdaaşkın Glagoldarı)

Edilgenlik, Tuva Türkçesinde *kaçığdaaşkın glagoldarı* olarak kullanılır. Bu kategori işlev ve şekil olarak dönüşlülük çatısına yakındır. Edilgenlik, bir nesnenin dışarıdan maruz kaldığı eylemi ifade ederken; dönüşlülük, nesnenin kendine yönelik veya kendisi için yapılan eylemi ifade eder (Biçe-ool & İshakov, 1957, s. 196; İshakov & Palm'bah, 1961, s. 290; Sat & Salzıymaa, 1980, ss. 157-158; Koçoğlu Gündoğdu, 2018, ss. 287-289).

Edilgenlik işaretleyicisi almış bir eylem bağlama göre edilgenlik veya dönüşlülük bildirebilir. Örneğin, *tıp-* “bulmak” geçişsiz eyleminden *tıvıl-* “bulunmak”, “olmak, oluşmak, doğmak” edilgen eylemi oluşmuştur. *Solun bodal tıptıp kelgen* “İlginç bir fikir doğdu.” (dönüşlülük işlevi). *Çitken nom tıptı bergen* “Kaybolan kitap bulundu.” (edilgenlik işlevi) (İshakov & Palm'bah, 1961, s. 290).

Tuva Türkçesinde *-(X)l-* [*hosta-l-* “serbest bırakılmak” (<*hosta-* “serbest bırakmak”), *adırl-l-* “ayrılmak” (<*adırl-* “ayırarak”), *-tıl/-tıl-* [*kut-tul-* “dökülmek” (<*kut-* “dökmek”), *-n-* [*ınça-n-* “öyle yapılmak” (<*ınça-* “öyle yapmak”), *-Dıl-* [*bil-din-* “bilinmek” (<*bil-* “bilmek”), *kıl-dın-* “yapılmak” (<*kıl-* “yapmak”)]] ve *-t-* [*sana-t-* “saydırılmak” (<*sana-* “saymak”)]] işaretleyicileri biçimbirimsel edilgenlik işaretleyicileri olarak kullanılır (İshakov & Palm'bah, 1961, s. 290; Sat & Salzıymaa, 1980, s. 157-158; Koçoğlu Gündoğdu, 2018, s. 288).

Tuva Türkçesinde edilgenlik kategorisi biçimsel tipolojiye göre biçimbirimsel, sözdizimsel ve sözlüksel edilgenlik olarak; işlevsel tipolojiye göre anlam bilimsel ölçütlere göre doğrudanlık ve dolaylılık değişkenlerine göre incelenmiştir (Sarıkaya Aksoy, 2021, s. 154). Bu çalışmada *işlevsel dilbilgisi* kuramına göre sözdizimsel edilgen cümlelerdeki gramatikal ilişkiler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

1. Sözdizimsel Edilgen Cümlelerde Gramatikal İlişkiler

Edilgenliğin sözdizimsel olarak işaretlendiği cümlelerde edilgenlik ifadesi *çandır* “tarafından” sözcüğünün cümle içinde etken bir eyleme bağlanmasıyla karşılanır. Ayrıca arkaik temel edilgen eylemler ve etken görünümlü edilgen eylemler de sözdizimini etkileyen unsurlardır.

1.1. *çandır* “tarafından”

Tuva Türkçesinde “tarafından” anlamına gelen *çandır* sözcüğünün etken bir eylemden önce kullanıldığı bazı durumlarda edilgenlik işlevi ortaya çıkar.

(1) *Börü çandır ızır-gaş, diji hak di-di.*

kurt tarafından ısır-ZFE dişi hık de-GEÇ1-3.TK

“Kurt tarafından ısırılınca, dişi hık dedi!” (Kenin Lopsan, 2015, s. 67).

(1). örnekte geçen *börü çandır ızır-gaş* “kurt tarafından ısırılınca” söz öbeğinde herhangi bir edilgenlik işaretleyicisi yoktur. Ancak *çandır* “tarafından” sözcüğü bu söz öbeğinde bir eylemin birisi veya bir şey tarafından yapıldığını gösterdiği için edilgenlik işlevini ortaya çıkaran dolaylı unsurlardan biri olmuştur. *-gAş* zarf fiil ekini alan *ızır-* eyleminin öznesi *börü* “kurt” sözcüğü ile olan gramatikal ilişkisi yalın hâlde sağlanmıştır. Öznenin yalın hâlde kalmasını sağlayan unsur *çandır* “tarafından” sözcüğüdür.

Tuva Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *Ayşe arkadaşları tarafından seviliyor* gibi sözdizimsel bir yapı yoktur. Burada kılıcı üye aktif değilse yönelme hâli eki almış bir isimden sonra ettirgen eylemli sözdizimsel bir yapı kullanılır: *Sarıg ool akızın-ga tıp-tır-ı-p algan*

“Sarıg ool ağabeyi tarafından bulunduruldu.”, *Sarıg ool it-ka ızır-t-ı-p-kan* “Sarıg ool köpek ısırtıldı.” (Grunina, 2000, s. 210). Yönelme hâli eki almış bu kelime cümleye *tarafından* anlamı katarak eylemi edilgenleştirir:

(2) *Biçii Yuldus-tuñ ada-iye-zi, törel-der-i*

küçük Yıldız-İLG baba-anne-3.TK İYL akraba-ÇK-3.TK İYL

tulçuuşkun-nar üye-zi-n-de ejelekçi-ler-ge

savaş-ÇK zaman-3.TK İYL-ZMRN-BUL istilacı-ÇK-YÖN

öl-ür-t-ken.

öl-ETT-ETT-GEÇ2-3.TK

“Küçük Yıldız’ın anne babası, akrabaları savaşlar sırasında istilacılar tarafından öldürülmüşler.” (Dığınday, 2015, s. 50).

(2). örnekte geçen *öl-ür-t-* “öldürtmek” (<*ödür-* “öldürmek”) eylemi *-ür-* ve *-t-* ettirgenlik biçimbirimlerini alarak kullanılmıştır. Ancak bu biçimbirimlerin buradaki işlevi ettirgenlik değil edilgenlik bildirmektir. *ölürt-* eylemine edilgenlik işlevini veren kendinden önce kullanılan *ejelekçiler-ge* “istilacılar tarafından” sözcüğündeki *-GA* yönelme hâli ekidir. *ejelekçiler* “istilacılar” sözcüğüne eklenen *-GA* yönelme hâli eki cümleye “tarafından” anlamı katmıştır. Cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki yönelme hâli eki ile sağlanmıştır.

(3) *Bodu aşak-tar-ga megele-d-(i)p çora-an*

kendisi erkek-ÇK-YÖN yalan söylemek-ETT-ZFE YRDF-SFE

bol-gaş, er kiji bürü-zü-n samın sandargay, megeçi

YRDF-ZFE er kişi her-3.TK İYL-BEL bozguncu yalancı

de-p bil-(i)p çoru-ur amıtan-dır.

de-ZFE bil-ZFE YRDF-İFE canlı-BİL

“Kendisi **erkekler tarafından aldatıldığından** her erkeği bozguncu, yalancı diye bilir.” (Monguş, 2009, s. 6).

(3). örnekte geçen *megele-d-* “kandırmak” (<*megele-* “yalan söylemek”) eylemi *-t-* ettirgenlik biçimbirimini alarak kullanılmıştır. Bu eylemden önce kullanılan *aşaktar-ga* “erkekler tarafından” sözcüğüne eklenen *-GA* yönelme hâli eki cümleye “tarafından” anlamı katarak eylemin edilgen işlev kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. *megele-d-* eylemi ile bu eylemin tümleci arasındaki gramatikal ilişki yönelme hâli eki ile sağlanmıştır.

1.2. Arkaik Temel Edilgen Yapılar

Tuva Türkçesinde kılıcı üyenin bir eyleme maruz kaldığı, dışarıdan gelen bir eyleme karşı koyamadığı (doğa afetleri, duygular, hastalıklar vb.), genelde öznenin yararına olmayan durumları anlatmak için arkaik temel edilgen yapılar kullanılır (Terbish, 2019, ss. 149-154). Bu yapılara ayrıca Tarihi Türk lehçelerinin Eski Türkçe döneminde ve Çağdaş Türk lehçelerinde de rastlanmıştır¹. Bu yapıyı ifade etmek için kılıcı üye üzerine daha çok *-GA* yönelme hâli eki ve *-DAn* ayrılma hâli ekinin geldiği tespit edilmiştir:

(4) *Olar-nıñ şıray-ları aas-kejik-ten çayınna-l-(ı)p çora-an.*

onlar-İLG yüz-3.ÇK İYL mutluluk-ÇIK parla-EDL-ZFE YRDF-SFE

Olar-nıñ mur(u)n-u-n-da çaa amıdıral.

onlar-İLG ön-3.TK İYL-ZMRN-BUL yeni hayat

“Onların yüzleri **mutluluktan parlıyor**. Onların önünde yeni bir hayat.” (Dığınday, 2015, s. 123).

(4). örnekte *çayınna-l-* “parlamak” (<*çayınna-* “parlamak”) eylemi kendisinden önce gelen *aas-kejik* “mutluluk” sözcüğüne *-DAn* çıkma hâli ekinin eklenmesiyle *aas-kejik-ten çayınna-l-ı-p çoraan* “mutluluktan parlıyor” öbeği oluşmuştur. Bu öbek duygu ifade eden ve kendiliğinden gerçekleşen bir arkaik temel edilgen yapı örneğidir. Burada cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki çıkma hâli eki ile

¹ *Er yağı-ka tutsukdı* “Adam düşmana yakalandı.” (DLT II, s. 227); *Kişi yağı-ka basıktı* “Adam düşmana basıldı.” DLT III, s. 26); *Nik püür-ge çit sal-ğan* “Sığır kurda yenildi.” (Hakas-Anderson, 2005, s. 135) vb. Ayrıntılı bilgi için bakınız (Karabulut, 2011, s. 129-131).

sağlanmışır.

(5) *Orlanmaa elik deg şura-p bar-gaş, Kögel-diñ*

Orlanmaa dişi geyik gibi atla-ZFE YRDF-ZFE Kögel-İLG

moy(u)n-u-n-dan as-tın-a ber-gen.

boyun-3.TK İYL-ZMRN-ÇIK as-EDL-ZFE YRDF-GEÇ2-3.TK

“Orlanmaa dişi geyik gibi sekerek Kögel’in **boynundan asılıvermiş.**” (Çiñmit, 1994, s. 42).

(5). örnekte *moynun-dan as-tın-a bergen* “boynundan asılıvermiş” öbeği beklenmedik bir şekilde ve aniden gerçekleşen bir durumu ifade etmektedir. Burada Orlanmaa’nın Kögel’in boynundan birden asıldığı anlatılmaktadır ve bu durum dışarıdan gelen olumsuz bir eylemdir. -*DIn-* edilgenlik biçimbirimini almış *as-tın-* “asılmak” (<*as-* “asmak”) eylemi arkaik temel edilgen yapıya bir örnektir. Cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki çıkma hâli eki ile sağlanmışır.

(6) *Uk sumu-da areve-niñ ajıl-ı çugaa çok sayzıra-ar*

o köy-BUL devrimci gençlik-İLG iş-BEL şüphesiz geliş-SFE

de-p boda-aş, darga-vıs-tan çarı-l-dı-vıs.

de-ZFE düşün-ZFE müdür-1.ÇK-İYL-ÇIK ayrıl-EDL-GEÇ1-1.ÇK

“O köyde devrimci gençliğin işi şüphesiz gelişir diye düşünerek **başkanımızdan ayrıldık.**” (Toka, 2001, s. 45).

(6). örnekte *dargavis-tan çarı-l-divıs* “başkanımızdan ayrıldık” öbeğinin bağlam doğrultusunda istenmeyen, mecburi bir eylem olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda -*l-* edilgenlik biçimbirimini alan *çarı-l-* “ayrılmak” (<*çarı-* “ayırarak”) eylemi arkaik temel edilgen yapıya bir örnektir. Bu eylem öznenin hoşuna gitmeyen bir durumu ifade etmektedir. Cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki çıkma hâli eki ile sağlanmışır.

(7) *İrey-niñ bagay karak-tar-ı-n-dan sız-(ı)l-gan*

ihtiyar-İLG kötü göz-ÇK-3.TK İYL-ZMRN-ÇIK süz-EDL-GEÇ2-3.TK

mungaral-dıñ bolgaş öörüşkü-nüñ elbek eves çaş-tar-ı,

sıkıntı-İLG ve mutluluk-İLG bol değil yaş-ÇK-3.TK İYL

damdıla-p çora-an.

damla-ZFE YRDF-SFE

“İhtiyarın iyi görmeyen **gözlerinden süzülen** sıkıntının ve mutluluğun çok olmayan yaşları damlıyormuş.” (Düpcür, 2011, s. 35).

(7). örnekte *ireyniñ bagay karaktarın-dan sız-(ı)l-gan mungaraldıñ bolgaş öörüşkünüñ elbek eves çaştarı* “ihtiyarın iyi görmeyen gözlerinden süzülen sıkıntı ve mutluluğun çok olmayan yaşları” öbeğinde geçen “gözlerinden süzülen” ifadesinde beklenmedik, istemeden ve kendiliğinden gerçekleşen bir durum söz konusudur. Bu doğrultuda -*l-* edilgenlik biçimbirimini almış *sız-(ı)l-* “süzülmek” (<*sız-* “süzme”) eylemi arkaik temel edilgen yapıya bir örnektir. *sız-(ı)l-* eyleminin olduğu öbek yapı içindeki gramatikal ilişki *karaktarın-dan* “gözlerinden” sözcüğünde geçen -*DAn* çıkma hâli eki ile sağlanmışır.

(8) *Men-i mın-da kel-gen de-eş kort-pa.*

ben-BEL bura-BUL gel-SFE de-ZFE kork- EMR OLSZ-2.TK

Kim-niñ-daa kara(k)-ı-n-ga köz-(ü)l-be-en men.

kimse-İLG-BAĞ göz-3.TKİYL-ZMRN-YÖN gör-EDL-OLSZ-GEÇ2 1.TK

“Ben buraya geldim diye korkma. Kimsenin **gözüne görünmedim.**” (Köjeldey, 1995, s. 22).

(8). örnekte *kim-niñ-daa karaan-ga köz-(ü)l-been men* “kimsenin gözüne görünmedim” cümlesinde öznenin yararına olmayan ve öznenin hoşuna gitmeyen bir durum vardır. Burada -*l-* edilgenlik biçimbirimini almış *köz-(ü)l-* “görünmek” (<*köz-* “görmek”) eylemi kendisinden

önce *karaan-ga* “gözüne” (<*karak-ı-n-ga*) sözcüğünü alarak arkaik temel edilgen yapıya ait bir örnek olmuştur. Cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki yönelme hâli eki ile sağlanmıştır.

1.3. Etken Görünümlü Edilgen Yapılar

Tuva Türkçesinde bir eylem biçimbirimsel bir edilgenlik işaretleyicisi almadan cümlede kullanılan sıfat fiiller, zarf fiiller ve geniş zaman eki yardımıyla anlamsal olarak edilgenliği işaretleyebilir. Tuva Türkçesinde etken görünümlü bir eylem bağlam çerçevesinde edilgen bir işleve sahip olabilir:

(9) *Baldı-zı-nın bir azı(g)-ı şıda-ş-payn*

balta-3.TK İYL-İLG bir kenar-3.TK İYL gücü yetmek-İŞT-OLSZ

sin-(ı)p çaştay ber-gen.

kır-ZFE dağıl-ZFE YRDF-GEÇ2-3.TK

“Baltasının bir kenarı dayanamayarak **kırılazmış**. (Hovalıg, 2015, s. 36).

(9). örnekte *-p* zarf fiil ekini almış *sin-(ı)p* “kırıp” (<*sin-* “kırmak”) eylemi *sinip çaştay bergen* “kırılazmış” eylem öbeğiyle birlikte edilgen bir işlevde kullanılmıştır. Cümlelerin yüklemi ile özne görevinde kullanılan *baldızının bir azı* “baltasının bir kenarı” (<*azı<azıg-ı* “kenarı”) isim öbeği arasındaki gramatikal ilişki iyelik eki almış bir sözcük (*azı<azıg-ı* “kenarı”) ile sağlanmıştır.

(10) *Klass-tar-ı-n-da kiçeel-der ert-(i)p tur-ar, ...*

sınıf-ÇK-3.TK İYL-ZMRN-BUL ders-ÇK geç-ZFE YRDF-SFE

daaş-şimeeni ün diñmitte-l-(i)p tur-ar.

gürültü ses gürlü-EDL-ZFE YRDF-GNŞ-3.TK

“Sınıflarında dersler **yapılırken** ... gürültü patırtı birbirine karışır.” (Düpçür, 2011, s. 68).

(10). örnekte *-p* zarf fiil ekini almış *ert-(i)p* “geçip” (<*ert-* “geçmek”) sözcüğü *tur-ar* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılarak “yapılırken” anlamında edilgenlik işlevi kazanmıştır. Etken görünümlü edilgen işleve sahip bu zarf öbeğinin cümlelerin tümleci ile arasındaki gramatikal ilişki *klasstarın-da* “sınıflarında” sözcüğündeki *-DA* bulunma hâli eki ile sağlanmıştır.

(11) *Şkola-ga öören-(i)p kir-gen çıl-(ı)m-da Spartak de-er*

okul-YÖN öğren-ZFE gir-SFE yıl-1.TK İYL-BUL Spartak de-SFE

ool-bile öñnüktej-i ber-gen men.

çocuk-VAS arkadaş ol-ZFE YRDF-GEÇ2 1.TK

“Okula başladığım yıl Spartak **denilen** çocukla arkadaş olmuştum. (Düpçür, 2011, s. 21).

(11). örnekte *de-er ool* “denilen çocuk” sıfat grubunda *de-* “demek” eylemi *-er* sıfat fiil ekini alarak çocuğu nitelemektedir. Burada sıfat fiil olarak kurulan bu eylem etken görünümlü olmasına rağmen, çocuğun adını başkasına belirtmek için, edilgen bir işlev kazanmıştır. Bu sıfat fiil öbeği ile sıfat fiili niteleyen “Spartak” arasındaki gramatikal ilişki eksiz bir şekilde sağlanmıştır.

(12) *Eki çem çi-ir bol-za, baş-tıñ mee-zi baza eki*

iyi yemek ye-SFE YRDF-ŞRT baş-İLG beyin-3.TK İYL BAĞ iyi

ajıl-da-ar de-p ertemden-ner bije-en.

çalış-SFE de-ZFE bilim adamı-ÇK yaz-GEÇ2-3.ÇK

“Bilim insanları iyi **beslenildiğinde** beynin de iyi çalışacağını yazmışlar.” (Monguş, 2009, s. 98).

(12). örnekte *-Ar/-Ir* sıfat fiil ekini almış *çi-* “yemek” eylemi kendinden sonra gelen yardımcı eylemle bağlanarak *çir bolza* “beslenilirse, beslenildiğinde” eylem öbeği oluşmuştur. Bu eylem öbeği kılıcsız edilgen bir işleve sahiptir. Bu yüzden cümle öğeleri arasındaki gramatikal ilişki herhangi bir durum ekine ihtiyaç duymadan sağlanmıştır.

(13) *Çudurukpay-nın dorug-a ber-gen iyi kıs uru(g)-u bil-ir.*

Çudurukpay-İLG büyü-ZFE YRDF-SFE iki kız çocuk-BEL bil-GNŞ-3. TK

Çudurukpay'ın büyümüş iki kız çocuğu olduğu **bilinir**." (Kudajı, 1992, s. 145).

(13). örnekte *-Ar/-Ir* geniş zaman ekini alarak kullanılan *bil-* "bilmek" eylemi herhangi bir edilgenlik işaretleyicisi almamıştır. Ancak bağlama baktığımızda Çudurukpay'ın iki kız çocuğu olduğunun bilindiği anlatılmak istenmiştir. Bu durumda eylem her ne kadar etken görünümü olsa da edilgen bir işleve sahiptir. Bu cümlemin öznesi *Çudurukpay'ın doruga bergen iyi kıs uruu* "Çudurukpay'ın büyümüş iki kız çocuğu" isim öbeğinden oluşur ve yüklem ile arasındaki gramatikal ilişki 3. teklik şahıs iyelik eki almış bir sözcük (*uruu<urug-u* "çocuğu") ile sağlanmıştır.

(14) *Öske-ler-i dendii kaşpagay, at-kan ok deg, attıg-ar.*

başka-ÇK-BEL oldukça yiğit at-SFE ok gibi ak-GNŞ-3. TK

"Diğerleri oldukça çevik bir şekilde ok gibi fırlar." (Çiçmit, 1994, s. 84).

(14). örnekte *-GAn* sıfat fiil eki almış *at-kan* "atılmış" (<*at-* "atmak") eylemi *at-kan ok deg* "atılmış ok gibi" sıfat öbeği içinde edilgen bir işlev kazanmıştır. Bu sıfat öbeği ile cümlemin diğer öğeleri arasındaki gramatikal ilişki eksiz bir şekilde sağlanmıştır.

Tuva Türkçesinde yukarıda incelendiği gibi eyleme eklenen *-p* zarf fiil eki, *-Ar* ve *-GAn* sıfat fiil ekleri, *-Ar/-Ir* geniş zaman ekleriyle ifade edilen edilgenlik işlevinin yanında *-k* eylemden isim yapma ekinin eylemlere eklenmesiyle de edilgenlik işlevi oluşabilir²: *dej-i-k-* "delik" (<*dej-* "delmek"), *aj-i-k* "açık" (<*aj-* "açmak"), *buz-u-k* "kırık" (<*buz-* "kırmak") sözcükleri etken bir duruma sahipmiş gibi görünseler de bu sözcükler bir isimle kullanıldığında edilgenlik işlevleri ortaya çıkar:

(15) *Olur-gan kiji-ler-nin balıg-bışkın, ij-(ı)k- buz-(u)k*

otur-SFE kişi-ÇK-İLG yaralı şiş-FİYE boz-FİYE

arın-baj-i-n ergildir kayga-p, korg-a- korg-a

yüz-baş-3. TK İYL-BEL dönerek bak-ZFE kork-ZFE kork-ZFE

çed-e beer-di-vis.

yetiş-ZFE YRDF-GEÇ1-1.ÇK

"Oturana **şişik ve yaralı** yüzüne gözüne şaşkınlıkla bakarak, korka korka gidiverdik." (Sarığ-ool, 2008, s. 103).

(15). örnekte *ijik-buzuk* "şişik-yaralı" (*ij-i-k* "şişik", *buz-u-k* "bozuk, yaralı") ikileme grubu *-k* eylemden isim yapım eki alarak kurulmuş olsa da anlamsal olarak edilgen bir işleve sahiptir. Bu söz öbeği *olur-gan kiji-ler-nin balıg-bışkın, ijik-buzuk arın-bajın* "oturan kişilerin şişik ve yaralı yüzü" tamlama grubu içinde yer almıştır ve cümlemin diğer öğeleri arasındaki gramatikal ilişki eksiz bir şekilde sağlanmıştır.

Sonuç

Bir cümledeki gramatikal ilişkiler, isim gruplarının yüklemle olan ilişkisi sonucunda belirlenir. Gramatikal ilişkiler belirlenirken fiilin hangi unsurları istediği büyük önem taşımaktadır. Gramatikal ilişkilerde en önemli unsurlar özne, nesne ve tümleçtir. Bu kavramlar tamamen sözdizimsel ilişkileri gösterir.

Bu çalışmada öncelikle Tuva Türkçesinde edilgenliğin sözdizimsel olarak hangi işaretleyicilerle karşılandığı tespit edilmiş, ardından bu cümlelerdeki gramatikal ilişkiler edebî metinlerden seçilen örnekler temelinde incelenmiştir. Buna göre Tuva Türkçesinde edilgenliğin sözdizimsel yönü *çandır* "tarafından" sözcüğü, arkaik temel edilgen yapılar ve etken görünümü edilgen yapılar olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Cümlemin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki *çandır* "tarafından" sözcüğü ile yapılan edilgen cümlelerde yalın hâl ve yönelme hâli eki ile; arkaik temel edilgen yapı cümlelerde çıkma ve yönelme hâli eki ile; etken görünümü edilgen yapı cümlelerde ise cümlemin yüklemi ve öznesi arasındaki gramatikal ilişki iyelik eki, bulunma hâli eki ve yalın hâl ile sağlanmıştır.

² Bu durum sadece Tuva Türkçesinde değil diğer Çağdaş Türk lehçelerinde de tespit edilmiştir (Aksoy, 2021).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kısaltmalar

BAĞ	bağlaç
BEL	belirtme hâli
BİL	bildirme
BUL	bulunma hâli
ÇIK	çıkma hâli
ÇK	çokluk
DÖN	dönüştürme
ED	edilgenlik
EMR	emir kipi
ETT	ettirgenlik
FİYE	fiilden isim yapım eki
GEÇ1	1. Tip geçmiş zaman
GEÇ2	2. Tip geçmiş zaman
İFE	isim fiil eki
İLG	ilgi hâli
İŞT	işteşlik
İYİL	iyelik eki
OLSZ	olumsuzluk
SFE	sıfat fiil eki
ŞRT	şart eki
TK	teklik
VAS	vasıta hâli
YÖN	yönelme hâli
YÖNG	yön gösterme hâli
YRDF	yardımcı fiil
ZFE	zarf fiil eki
ZMRN	zamir n'si

Kaynaklar / References

- Barutcu Özönder, F. S. (2024). Nevâyî Dili ve Uslûbu: Belirtmeli Edilgen Kuruluşlar veya Ululama Edilgenleri ve Belirtme/İlgi Hâli Birleşmesi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 141-223.
- Biçe-ool, M. D. & İshakov, F. G. (1957). *Tıva dıdın grammatikazı. Fonetika bolgaş morfologiya: Ortumak şkolanın 5-6 klasstarga ööredilge nomu*. Tıvanın Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Bybee, J. L. (1985). *Morphology: a study of the relation between meaning and form*. John Benjamins Publishing.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic structure*. Mouton. (In English)
- Chomsky, N. (1993). *A minimalist program for linguistic theory*. MIT Press. (In English)
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics* (6th ed.). Blackwell Publishing. (In English)
- Çiñmit, Ö. (1994). *Balalbas is (çeçen çugaalar)*. Tıvanın Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Dahl, Ö. (1985). *Tense and aspect systems*. Basil Blackwell. (In English)
- Demircan, Ö. (2003). *Türk dilinde çatı*. Papatya Yayınları.
- Dıgınday, B. (2015). *Düneki çeleeş (kısa çeçen çugaalar)*. Tıvanın Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Dik, S. C. (1979). *Functional grammar*. North-Holland Publishing Company. (In English)
- Dik, S. C. (1989). *The theory of functional grammar*. Foris. (In English)
- Doğan, N. (2010). Türkçede nesneyi belirleme sorunu. *Journal of International Social Research*, 3(10), 225-230.

- Düpcür, B. (2011). *Oruktar (barımdaalıg tooju, çeçen çüülder)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Erdem, M. (2006). Türkçede gramatikal ilişkiler ve anlamsal roller. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (s. 523-529). Bilkent Üniversitesi.
- Givón, T. (1988). The pragmatics of word-order: predictability, importance and attention. M. Hammond vd. (Ed.), *Studies in syntactic typology* (s. 243-284). John Benjamins Publishing Company (In English)
- Givón, T. (2001). *Syntax: an introduction volume I*. John Benjamins Publishing Company. (In English)
- Grunina, E. A. (1997). Fiil çatısı üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 45(1997), 195-213.
- Hovalıg, V. Ç. (2015). *Kajar koygunak (uruglarga Tıva tooldar)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Ishakov, F. G. & Pal'mbah, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo yazıka*. Moskva. (In Russian)
- Jackendoff, R. S. (1972). *Semantic interpretation in generative grammar*. MIT Pres. (In English)
- Keenan, E. L. & Dryer, M. S. (2006). Passive in the world's languages. T. Shopen (Ed.), *Language typology and syntactic description* (s. 325-361). Cambridge University Press. (In English)
- Kenin Lopsan, M. (2015). *Deerniñ körünçüü (toju bolgaş çeçen çugaalar)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Klaiman, M. H. (1988). Affectedness and control: a typology of voice system. M. Shibatani (Ed.), *Passive and voice* (s. 25-84). John Benjamins Publishing Company. (In English)
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2018). *Tuva Türkçesi grameri, metin-söz dizini*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köjeldey, M. (1995). *Töreen çurttan ırakka (toojular, çeçen çugaalar)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Kudaji, K. E. (1992). *Uygu çok Ulug-Hem (roman)*. (In Tuvan)
- Monguş, V. (2009). *Kadayınga kagdırtkan sen (çeçen çugaalar)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Özsoy, A. S. (1990). Edilgen yapı. IV. *Dilbilimi Sempozyumu Bildirileri (17-18 Mayıs 1990)* (s. 47-58). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Sarıg-ool, S. (2008). *Anğır-oolduñ toojuzu*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Sarıkaya Aksoy, T. (2021). *Tuva Türkçesinde çatı (karşılaştırmalı bir inceleme)* (Tez No. 681085) [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Sat, Ş. Ç., & Salzıñmaa, E. B. (1980). *Amgı Tıva litaraturlıg dıl*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Sezer, E. (1991). *Issues in syntax* [Unpublished Doctoral Dissertation, Harvard University]. (In English)
- Shibatani, M. (1988). *Passive and voice*. Benjamins. (In English)
- Siewierska, A. (1986). *The passive: a comparative linguistic analysis*. Croom. (In English)
- Taneri, M. (1996). Türkçede istemli/istemli-geçişsiz edilgen çatılar ve ağaç şemada zorunlu boğum. X. *Dilbilim Kurultayı Bildirileri (22-24 Mayıs 1996)* (s. 47-66). Ege Üniversitesi.
- Terbish, B. (2019). *Türkiye Türkçesi ve çağdaş Moğolcada çatı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toka, S. (2001). *Ulug ujarje*. (In Tuvan)
- Trask, R. L. (1993). *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. Routledge. (In English)
- Üstünova, K. (2012). *Türkiye Türkçesi ad işletimi (biçim bilgisi)*. Sentez Yayınları.
- Van Valin, R. Jr. (2001). *An introduction to syntax*. Cambridge University Press. (In English)